

Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem
28. számú művészet- és művelődéstörténeti tudományok
besorolású doktori iskola

GALAMBOSNÉ RISKÓ KATA

**HAGYOMÁNYOZÓDÁS ÉS HAGYOMÁNYVESZTÉS
AZ ÉSZAKI NÉPZENEI DIALEKTUSTERÜLET
VERBUNKDALLAMAINAK PÉLDÁJÁN**

c. doktori értekezés tézisei

TÉMAVEZETŐ: DR. TARI LUJZA

2018.

I. A kutatás előzményei

A tágabb értelemben vett hangszeres zenei hagyomány iránti érdeklődés kezdettől jelen volt a modern magyar népzene kutatásában. Vikár Béla cigányzenészekről is felvett dallamokat, amelyek nem a szűkebb értelemben vett parasztnéhez tartoznak, Seprődi János a teljes falusi hagyomány megismerésére törekedett, egyaránt beleértve paraszt- és cigánymuzsikusként által játszott dallamokat. Kodály Zoltán érdeklődését tükrözi, hogy Nagyállón már 1926-ban és 1928-ban gyűjtött cigány bandától, s verbunkos stílusú dallamokat is fölvelt. Ezen a téren elsősorban Lajtha László követte, aki falusi és városi, étermi cigányzenészekkel is készített felvételeket. Sárosi Bálint az 1960-as évektől publikált a népi és városi cigányzenéről, működésük történetéről, kortárs állapotáról. A hangszeres magyar népzene néprajzi és zenei sajátosságait, történeti rétegeit bemutató könyvében az étermi cigányzenére és a városi cigányzenei hagyomány népivel való kapcsolatára is kitért.

A magyar népzene Bartók Béla által meghatározott második, északi dialektusterületének verbunkdallamain sokoldalúan vizsgálható a tágabb értelemben vett hangszeres népzenei hagyomány rétegződése, kapcsolatrendszere, hagyományozódása és a revival-mozgalomhoz kötődő másodlagos létmódja. A terület iránt már korán érdeklődő Kodály és Bartók után számos gyűjtést végzett és hangszeres felvételeket is készített Manga János és Ág Tibor. Néptáncutatók, köztük Martin György, Pesovár Ernő, Takács András, Fügedi János részletesen vizsgálták a terület verbunkdallamait, és különböző, többnyire a szélesebb közönségnek szánt kötetekben táncokat és dallamlejegyzéseket is közöltek. Tari Lujza a dialektusterület kutatástörténetéről, táji tagolódásáról, népzenei hagyományáról a *Magyar Népzenei Antológia* tanulmányaiban közölte áttekintést. A szlovákiai magyarság hagyományos vokális és hangszeres zenéjét saját gyűjtései alapján monográfiában is bemutatta. Falusi zenészekről és a kistérségi központot jelentő városok étermi cigányzenészeitől egyaránt gyűjtött, és könyvében a terület hangszeres népzenei hagyományát történeti párhuzamokkal, a hagyomány létmódját, változásait, valamint a zenélési gyakorlatot is számba véve e rétegződésével együtt vizsgálta. A szlovákiai magyarság körében újabban számos gyűjtést végzett Agócs Gergely, aki doktori értekezésében a terület hangszeres népzenei életét, bandáit, a muzsikusként működését, valamint a zenei kultúra és a helyi társadalom és történelem összefüggéseit is elemezte.

II. A kutatás forrásai és módszere

Disszertációmban az északi dialektusterület verbunkdallamait és hagyományozódásukat elsősorban zenei szempontból, a már említett szakirodalomban részletesen bemutatott néprajzi háttérüket csak a dallamoknak

a zenei hagyományban betöltött szerepe szempontjából vizsgáltam. A kutatás során elsősorban az MTA BTK Zenetudományi Intézet Népzenei és Néptánc Archivumának gyűjteményére támaszkodtam. Legfontosabb források az északi dialektusterületen végzett hangszeres gyűjtések, a téma sajátosságai miatt elsősorban a hegedős, illetve vonósbanda felvételek, emellett fontos dokumentumot jelentettek egyes vokális közlések vagy más hangszeren, például citerán vagy dudán játszott verbunkok. A hangfelvételekkel együtt a gyűjteményben található lejegyzéseket is vizsgáltam, s további lejegyzéseket készítettem. A részletes gyűjtési kéziratok, a támlapok olyan terepmunkákról is tudósítottak, amelyeken hangfelvétel nem készült, s amelyek egy-egy település hagyományának sok esetben viszonylag korai dokumentumai. A zenei gyűjtésekhez gyakran kapcsolódó néptáncfilmek adalékot jelentettek a tánc kísérelő funkcióhoz, a dallamok sorrendjének, egymáshoz kapcsolódásának kérdéséhez, vagy az előadásmód sajátosságaihoz.

Az archívumnak a gyűjtési jegyzőkönyvek alapján készített táblázatai segítettek abban, hogy az északi dialektusterület hatalmas gyűjtési anyagában a hangszeres felvételeket, sőt azon belül többnyire a verbunkdallamokat is megtalálhassam. Ezzel együtt azonban a verbunkdallamok kontextusának megismerése és az adatok teljességre törekvő összegyűjtése érdekében a kutatás során az északi dialektusterület vonós gyűjtéseinek, számos más terepmunkájának, valamint szöveges és táncgyűjtéseinek minél teljesebb körű áttekintésére törekedtem. Munkámat egyre inkább megkönnyítette az archívumi anyagok időközben történő digitalizálása, de további feladat volt a különböző adathordozók, jelzetek egyeztetése és a sokszor hiányos vagy ellentmondásos gyűjtési adatok tisztázása. Mindezzel a kutatás remélhetőleg a gyűjtemény anyagához is új vagy pontosabb adatokkal szolgált.

A témához tartozó gyűjtések túlnyomó többsége a XX. század második felében készült. A korábbi időszakban a technikai feltételek is szűkítették a hangszeres zene jó minőségű rögzítésének lehetőségeit, s bár cigányzenészek játékaról is találunk hangfelvételeket, a hagyomány akkor még élő, sajátosabb, illetve régebbi rétegeinek megőrkítése mellett ezek háttérbe szorultak. Az 1950-es évektől új lehetőséget nyitott a magnetofon használata. A XX–XXI. század fordulóján készült újabb gyűjtések értékes késői adatokkal is szolgálnak, ugyanakkor a hagyomány felbomlásának e korszakában rögzített felvételek gyakran már megbízhatatlanok. A verbunkdallamok hagyományozódásának történeti kutatásában alapvető segítséget nyújtott a dallamok írott forrásait is tartalmazó Kodály-Rend. A XIX. és XX. századi kottás források körét számos további adattal bővítettem különböző kiadványok alapján elsősorban az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárának anyagából. Új forrástípusként vontam be a XX. századi, kereskedelmi célú hanglemezeket, mint a városi cigányzenei hagyomány értékes dokumentumait.

A hagyományozódás, illetve a hagyományvesztés módozatait a verbunkdallamok köré szerveződve mutattam be. Módszereim közé tartozott a forráskutatás, a történeti összehasonlítás, a néprajzi kontextus vizsgálata, a dallamvariánsok összehasonlító elemzése, az előadásmód jellemzése. A különböző verbunkdallamok kapcsán sajátosságaitól függően más-más szempont került előtérbe, így a hagyományozódás egyes aspektusait egy-egy fejezetben részletesebben kibontottam. E központi témák mellett ugyanakkor a dallamokon megmutatózó más jelenségekre is kitértem, s utaltam a párhuzamokra. Céloom nem feltétlenül az volt, hogy a hagyományozódás kérdéseit egymástól elszigetelten, népzenei adatokkal alátámasztva elemezzem, hanem hogy az egyes dallamok életét, a tájegység verbunkhagyományát néhány fő gondolatot kiemelve, de a maga sokféleségében mutassam be.

III. A kutatás eredményei

A kutatás során az egyes verbunkdallamok már ismert történeti forrásainak körét újabbakkal bővítettem. Ezek közül különösen fontosak a „Ritka búza” és a Martinovics-nóta népszínmű-előfordulásai, amelyek úgy tűnik, kulcsszerepet játszottak e dallamok történetében. A „Ritka búza” Kodály-Rendben található adatait elsősorban a XIX. század második feléből, XX. század elejéről származó kottás forrásokkal egészítettem ki. A Martinovics-nóta öt, eddig a dallam kapcsán nem említett kéziratos forrását vontam a vizsgálatba. A dallam egyik legfontosabb, már ismert forrásának, a „debreceni kéziratnak” a keletkezési idejét Major Ervin megállapításával szemben a XIX. század elejéről a XIX. század közepére valószínűsítettem. Ez alapján elmondható, hogy a Martinovics-dallam kottás emlékeit a század második harmadából ismerjük, s Liszt Jánosnak a *Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből* című gyűjteményben publikált darabját a dallam korai feljegyzésének tekinthetjük. A kottás források vizsgálata, a dallamvariánsok hasonlóságainak és különbségeinek elemzése, a Martinovics-nóta esetében új szövegforrások és a régiek felülvizsgálata alapján részletesen bemutattam a dallamok XIX. századi történetét. Mind a „Ritka búza”, mind a Martinovics-nóta esetében jellemző, hogy a valószínűleg népi hagyományban gyökerező dallamok eleinte az írott forrásokban is számos variánsban voltak jelen. Később egy-egy népszínműbe emelték be őket, majd ennek köszönhetően nagyobb népszerűsége tettek szert, s egyúttal megszilárdult egy bizonyos változatuk. A Martinovics-nóthához kötődő szövegforrásokban számos adatot találtam arra vonatkozóan, hogy a dallam az írott forrásokból ismert közzenei hagyománya mennyiben támaszkodhatott az élő népzenei gyakorlatra. Több adat alapján valószínűsítettem a Major által korábban elvetett lehetőséget, hogy a Martinovics-nóta a nevét nem Martinovics Ignácról, hanem egy bizonyos Martinovics Péter primásról kaphatta, s már a XIX. századra vonatkozóan rámutattam a dallam északkelet-magyarországi kapcsolataira.

A vasvári „Sárga szöget veretek a csizmámba” kezdettel ismert dallamának már ismert forrásai mellé egy a XIX. században népszerű népies dal típusát állítottam, amelynek adatai megtalálhatók a Kodály-Rendben. A daltípus távolabbi párhuzamként értékelhető, de e nagyobb csoport rávilágított arra, hogy a verbunkdallam mélyen gyökerezett a XIX. század közzenéjében. A vasvári egy másik, „friss” dallamát egy a XIX. században elterjedt és egy népszínműben hangszeres változatban is szereplő népies műdal típusával hoztam kapcsolatba. Egy kevés népi adattal fellelt verbunkos írott forrását is megtaláltam Ruzitska Ignác *Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből* című gyűjteményében Rózsavölgyi Márk műveként. Szintén Rózsavölgyihez kötődik az a darab, amely a többek között a Pozsony megyei Somorján felvett verbunkdallam közeli rokona. Sikerült azonosítani azt a tételt és történeti forrását, amelyet Lajtha László „Sárközy Kázmér magyar tánca”-ként gyűjtött 1950-ben Balassagyarmaton, s amely ezen a néven meg is jelent, de amely adat problematikus voltára már Rajeczky Benjamin felhívta a figyelmet. A szilicei verbunk dallamát egy a XVIII–XIX. század fordulóján több magyar táncban, különböző változatokban szereplő dallamtípussal állítottam párhuzamba. A források régebbiek a terület sok más verbunkdallamáénál, később, a XIX. század folyamán pedig a dallamtípus veszített általános népszerűségéből. Mindez arra utal, hogy a verbunkdallamot régóta a néphagyomány tartotta fenn. Népi elszigeteltsége sejteti, hogy megmaradásában lényeges szerepet játszott a vele összekapcsolódott helyi dramatikus szokás, a tréfás verbuválás. Más verbunkdallamok esetében a történeti párhuzamok kisebb szerepet kaptak, vagy csak a dallam stílusát vagy szerkezetét jellemezhettem különböző zenei rétegekkel összehasonlítva.

Az írott emlékek mellett az új forrásként bevont XX. századi cigányzenei hanglemezek számos adalékkal szolgáltak elsősorban a „Ritka búza” és a Martinovics-dallam történetéhez. Rávilágítottak arra, hogy a XIX. század kottás forrásokból ismert közzenei hagyománya hogyan élt tovább a városi cigányzenében, s őrizte meg elsősorban a népszínművekből igen népszerűvé vált dallamalakokat. E hagyományt a népzenei gyűjtések anyagával is összevettem, és sok esetben rámutattam a két réteg kapcsolatára. Egyes, az első fejezetben vizsgált verbunkosok esetében (Bihari „Mikor a pénz elfogyott” verbunkosa, Rózsavölgyi Márk darabjai) a városi cigányzenei hagyomány hanglemez-dokumentumai adalékot jelentettek az e dallamokat rögzítő népi gyűjtések városi zenéhez való kötődéséről akár egy régebbi közös örökség értelmében, akár a rádióban hallott verbunkosok népszerűsítő hatásának köszönhetően. A cigányzenészek ilyen szempontból sajátos szereplői a falusi hagyománynak, hiszen más zenei rétegek felé is nyitottak. Városi kapcsolataikról a gyűjtéseken erre vonatkozóan elhangzott, többnyire eddig még nem közölt beszélgetéseket, zenészi életrajzi adatokat is feldolgoztam az első fejezetben, s arra vonatkozóan is kimutattam adatokat, hogy a zenészek maguk

is különbséget tettek „verbunk” és „verbunkos” kifejezések között. Más verbunkdallamok esetében – ilyen a szilicei verbunk, a „Sárga szöget...” vagy a csallóközi „Bertóké” – a városi cigányzenei felvételek hiánya is tükrözi azt, hogy e dallamok a XX. századra elsősorban a népzében maradtak fenn.

A XX. századi népzenei gyűjtések dallam-megnevezéseit, táncadatait és szöveges beszámolóit is vizsgáltam azzal a kérdéssel, hogy a gyűjtött verbunkdallamok mennyiben tekinthetők a helyi hagyomány részének. Számos dallam esetében – a „Sárga szöget...” és a vasvári más friss dallamai, több helyen a „Ritka búza”, a Domaházán verbunkhoz játszott régi stílusú népdalok, a szilicei verbunk, valamint a kétrészes és a kanásztánc dallamú csallóközi verbunkok – egyértelmű a verbunk táncsal való kapcsolat. Találunk adatot a vasvári Martinovics-dallamára járt verbunkra is, ugyanakkor e dallam különösen jól mutatja azt, hogy egy népzenei módon hagyományozódó és variálódó dallam egy kistájon tánc kíséretől függetlenül is tovább élhetett, míg a már említett verbunkosok inkább a tágabb értelemben vett hangszeres hagyomány részének tekinthetők, de elhangozhattak hallgatóként, reprezentatív darabként falusi környezetben is.

A népi adatokat dallamvariáns szempontjából részletesen összevettem a korábbi forrásokkal. Az első fejezetben vizsgált dallamok esetében a kevés népi adat, az elterjedtség jellege, a tánchasználatra utaló adatok hiánya mellett a népi és városi dallamváltozatok erős hasonlósága is alátámasztja azt a feltevést, hogy e gyűjtések inkább a városi hagyományhoz kötődnek. A „Ritka búza” XIX. század végére megszilárdult és a XX. századi városi cigányzenében népszerű dallamalakját őrzik a népi gyűjtések is, amelyek ugyanakkor falusi tánchasználatot is dokumentálnak. A változatok hasonlósága összefügghet a dallam késői átvételével, de a népi hagyományban gyökerező dallam városi népszerűségének uniformizáló hatásával is. A Martinovics-dallam népi adatai nem egységesek ilyen szempontból. Egy részük valószínűleg a városi hagyományhoz köthető, míg más gyűjtések a dallam élő népi hagyományát mutatják egy bizonyos kistájon. A különböző vizsgálati szempontok együttes alkalmazásának szükségességét tükrözi az, hogy ezt a dallamváltozatot, az adott települések és előadók jellege, a településekből körvonalazódó kistáji összefüggés, valamint a dallam helyi használatára utaló adatok is alátámasztják. Ezzel szemben a vasvári más dallamainak, illetve a szilicei verbunknak a kifejezetten népi hagyományát nemcsak a tánchasználatra vonatkozó számos adat, hanem a dallam erőteljes variálódása is megerősíti.

Kistáji összefüggések, dallamváltozatok és táncadatok alapján a hagyományban erőteljesen élő, „Sárga szöget...” kezdetű vasvári-dallam változatainak különböző csoportjait különítettem el. A vasvári felvételeit a ciklus szempontjából is elemeztem, s igyekeztem elhatárolni az alkalmi, esetleg gyűjtő által befolyásolt dallamsorrendet a hagyományra jellemző formáktól. A dallamoknak a ciklusban betöltött helyükkel összefüggő sajátosságait is

vizsgáltam. A kutatás során figyelembe vettem az adott terület hangszeres népzenejének sajátosságait, s a Csallóköz és Szigetköz verbunkdallamait kifejezetten ebből a szempontból vizsgáltam, kiemelve a verbunkok szoros kapcsolatát a helyi ugrós hagyománnyal.

A gyűjtések részletes vizsgálata sok esetben az adatok hitelességének kérdését vetette fel. Számos ponton utaltam a gyűjtő befolyására, a hagyomány felbomlásából eredő töredékességre, az alkalmi megoldásokra. A táncfilmeknél előfordul, hogy zenész híján a gyűjtők magnetofonról játszott kísérőzenéhez vagy idegen zenész, esetleg a gyűjtő zenészi közreműködéséhez folyamodtak. A vasvári 1990 utáni felvételeim a korábbiakkal való részletes összehasonlítás alapján különösen jól látszik a felejtés, a gyűjtő vélt vagy valós kívánságainak való megfelelés, illetve a zenészek folklórmozgalmi tapasztalatának hatása. Rámutattam a „Sárga szöget...” dallam elsősorban az újabb gyűjtésekből ismert lassú-gyors előadásmódú adatainak bizonytalanságaira is. A „Ritka búza” esetében központi kérdésként vizsgáltam azt, hogy a gyűjtők hozzáállása mennyiben befolyásolhatta a terepmunkát és az adatokat. A népies műdalként számon tartott, általánosan ismert dallamnak sok adatát nyilvánvalóan nem rögzítették, egyes esetekben pedig a közlésekben kifejezetten háttérbe szorították a dallamot, sőt a falusiak felé is közvetítették értékrendjüket. Más verbunkdallamoknál a korábbi helyi adatok hiányából, a muzsikusz repertoárjából, fesztiválok műsorából sejthető, hogy a zenészek a dallamot újabban tanulták el a népzenei mozgalomból. E folyamatok feltárása érdekében azt is vizsgáltam, hogy a településeken mikor kezdődtek a gyűjtések, hogyan jött létre a szervezett helyi hagyományörzés, s a csoportok hogyan kapcsolódtak be a hagyományörző mozgalomba.

A falusi néptáncszervezők alakulását és működését, valamint ennek a gyűjtésekben való megjelenését többek között Jókával, Halászival és Mikófalvával kapcsolatban mutattam be. A mikófalviak második világháború előtti különböző produkciói közül a „mikófalvi passiójáték” a település későbbi hagyományörzése szempontjából nem említett mozzanat. A folklórmozgalmak helyi hagyományra gyakorolt hatásának viszonylag keveset vizsgáltam kérdését részletesen elemeztem a szilicei tréfás verbuválás, valamint a több, máshonnan is ismert dallamra járt domaházi verbunk kapcsán. Mindkét szokás esetében megfigyelhető, hogy már a két világháború között, helyi szinten törekedtek a hagyomány szervezett fenntartására. A településeken a második világháború után a gyűjtők is ösztönözték a helyiek emlékezetében még élő, de már kiveszőben lévő szokás újratanulását. Az újonnan szervezett csoportok egyúttal színpadi fellépésekre is készültek, s a gyűjtéseken keresztül nemcsak a táncok megtalálásának, hanem újratanulásának és bemutatásának fázisát is elemeztem, s azt is részletesen vizsgáltam, mennyiben változott a hagyomány a színpadra állítás során a különböző színpadi igények, illetve a népzenekutatói vagy népművelői instrukciók alapján. Az ebből a szempontból bőséges adatokkal

szolgáló szilicei verbunk esetében a dramatikus szokás történetét a XX. század elejétől tártam fel, fölvetve a lehetőséget, hogy a szokást talán eleve szervezeten honosították meg az I. világháború előtt. A két háború közötti tudatos hagyományörzést, majd az 1960-as években a már részben elfelejtett szokáshoz tartozó hosszabb szöveg összegyűjtésének, újraalakításának és formálásának folyamatát, valamint a verbunk visszatanulását részletesen bemutattam.

IV. A doktorjelölt tudományos közleményei az értekezés tárgykörében

„Népzene és közzene kapcsolata a Martinovics-nóta 19. századi forrásai alapján”, in Gilányi Gabriella–Kiss Gábor (szerk.), *Zenetudományi dolgozatok 2015–2016: In memoriam Kiss Gábor* (Budapest: MTA BTK Zenetudományi Intézet, megjelenik 2018-ban).

„»Kiigazított« hagyomány? Gyűjtői szempontok a Ritka búza népzenei adataiban”, *Gramofon* 23/2 (2018. nyár), 24–29.

„Cigányzene városon és falun. Kapcsolatok a hagyomány különböző rétegei között”, in Liszka József (szerk.), *Acta Ethnologica Danubiana 18–19*. (Komárom, Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2017), 73–88.

„»Eredeti magyar nemzeti táncok« a 19. század elejéről”, *Magyar Zene* 55/2 (2017. május), 131–157.

„A folklórmozgalmak szerepe a szilicei tréfás verbuválás hagyományában”, *Ethnographia* 128/1 (2017), 74–91.

„Towards Multipart Music: Historical Parallels of Multipart Techniques in Hungary”, in Richter Pál–Tari Lujza (szerk.), *Multipart Music: Personalities and Educated Musicians in Traditional Practices. Third Symposium of the ICTM Study Group for Multipart Music. 12–16 September 2013 Budapest, Hungary* (Budapest: MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2015), 507–525.

„A cigányzenei előadásmód változásai egy étterem–monográfia alapján”, in Ignác Ádám (szerk.), *Műfajok, stílusok, szubkultúrák: tanulmányok a magyar populáris zenéről* (Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 2015), 57–73.

„Városi cigányzenekarok hangfelvételei a 20. század elejéről”, *Magyar Zene* 52/1 (2014. február), 28–42.